

Z.Əbilova. Xətib Təbrizi - Azərbaycan mətnşünaslığının ön sözü  
// Əlyazmalar yanmır. 2021, №2(13), s.84-94.

UOT: 801.73

### Zəkiyyə Əbilova

*fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, dosent*

*AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu*

*Bakı ş., İstiqlaliyyət küç. 26*

*e-mail: zekiyye.abilova@mail.ru*

## XƏTİB TƏBRİZİNİN “ŞƏRHU-İXTİYARATİL-MUFADDAL” ƏSƏRİ

### Xülasə

*Azərbaycan xalqının XI əsrdə yetişdirdiyi ən böyük şəxsiyyət Xətib Təbrizinin yaradıcılığı bitib tükənməyən bir xəzinədir. Bu yazıda böyük alimin avtoqraf nüsxəsi Tunisin Milli Kitabxanasının Əlyazmalar Fondunda mühafizə olunan “Şərhü-İxtiyaratil-Mufaddal” ünvanlı əsərindən bəhs olunur. Əsər alimin VIII əsrdə yaşayıb-yaratmış Kufə məktəbinə mənsub ərəb dilçisi əl-Mufaddal əd-Dabbinin “əl-İxtiyariyyat” (və ya “əl-Mufaddaliyyat”) adlı antologiyasına yazmış olduğu şərhdir. Bu əlyazma XI əsr abidəsi olması ilə yanaşı, həm də Azərbaycan mətnşünaslığının başlanğıcı kimi dəyərlidir.*

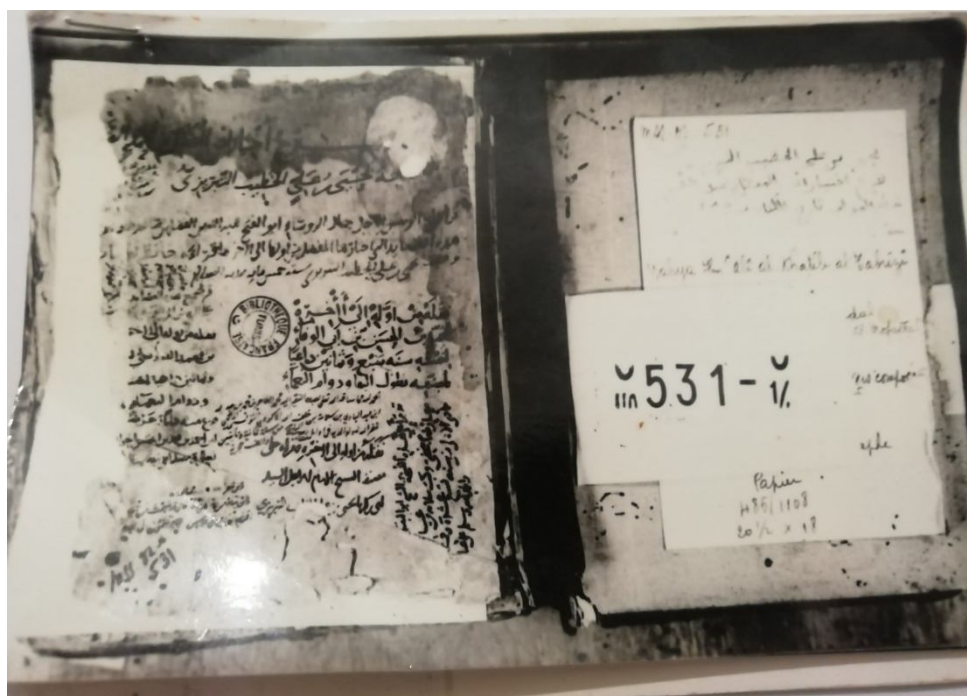
*Açar sözlər: Xətib Təbrizi, avtoqraf, əlyazma, şəxsiyyət, yaradıcılıq*

### Giriş

Ərəbdilli ədəbiyyatımızda poetik tənqid: Azərbaycanın görkəmli şairi, ərəbdilli ədəbiyyatımızın əvəzolunmaz alimi Xətib Təbrizi yaradıcılığı bu gün bir çox sirlərini özündə saxlayan tədqiqat obyektinə olaraq qalmaqdadır. Şair Xətibi alim Xətibin müəyyən mənada kölgədə qoya biləcəyi qədər otuzadək elmi əsərin müəllifi olan Xətib Təbrizi yaradıcılığında şərhçilik fəaliyyəti əsas yer tutur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ərəb ədəbiyyatında poetik tənqid qədim tarixə malikdir. Hələ islamdan əvvəl Ukaz bazarında müəlliflərə qiymət verilməyə o ilkin dövrlərini yaşayırdı. VII əsrdə islamın meydana gəlməsi ilə bu dinin müqəddəs kitabı olan Qurani-Kərim nazil oldu. Ərəblərin ilk gördükləri yazılı nəsr mətni bəşər tərəfindən yazılmadığı üçün qavranılmasında şərhçilərə ehtiyac duyulurdu. Peyğəmbər (s) həyatda ikən bütün suallara özü aydınlıq gətirirdi. Odur ki, peyğəmbərin vəfatından sonra, VIII-IX əsrlərdə yenidən ədəbi aləmə gələn poetik tənqid əsasən Quran ayələrinin dərk edilməsi üçün təfsir elminin yaranması və inkişafı məqsədini daşıyırdı. Eyni zamanda, həmin dövrdə dini və dünyəvi elmləri dərinlən bilən islam alimləri qədim ərəb şeirinin nümunələrinin itməməsi üçün bunların ən yaxşılarını antologiyalar halında toplamağa başlamışlar. Bunun üçün filoloqlar səhraya gedir, əsil ərəb adət-ənənələrini, dilini qoruyub saxlamış bədvi ərəblərin arasında olurdular ki, bu da onların yaradıcılıq işinə böyük təkan verirdi. Antologiya müəllifləri öz seçmələrini leksik, etnoqrafik və monoqrafik xarakterli müxtəlif şərhlər və izahlarla işləyirdilər. Onlar qədim şairlər haqqında müxtəlif rəyəyətlər

toplayır, şeirlərini köçürürlər. Belə ədəbiyyat nümunələrindən biri də VIII əsr dilçi ərəb alimi əl-Mufaddal əd-Dabbinin qədim ərəb şeirindən topladığı “əl-İxtiyarat” və ya “əl-Mufaddaliyyat” antologiyasıdır. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Xətib Təbrizi adı çəkilən antologiyamı ədəbi tənqid süzgülündən keçirərək ona şərh yazmışdır. Sonralar dəfələrlə üzü köçürülmüş bu şərhin dünya kitabxanalarında istər əlyazma, istərsə də çap nüsxələri mövcuddur.

**Xətib Təbrizinin “Şərhu-İxtiyaratil-Mufaddal” əsərinin Tunis nüsxəsi.** Artıq qeyd olunduğu kimi, XI əsrdə yaşayıb yaratmış Xətib Təbrizi “əl-İxtiyarat” əsərinə şərh yazmışdır. Şərhin dünya, xüsusilə Azərbaycan ədəbiyyatı üçün ən qiymətli olan avtoqraf nüsxəsi günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Müəllifin öz xətti ilə olan bu nüsxə MSS 02.531 şifri altında Tunisin Milli Kitabxanasının Əlyazmaları Fondunda mühafizə olunur. Əlyazma göyümtül boyadılmış təbii dəri ilə cildlənmişdir. Cildi də təxminən kitabın tərtib edildiyi vaxta aid etmək olar. Çünki, əlyazmanın cildi də içindəki vərəqlər qədər solğundur. 263 vərəqdən ibarət olan əlyazmanın ölçüləri 20,5 x 18 sm-dir. Kitabın hündürlüyü 8 sm-dir. Yaşıl qovluq içərisində saxlanılır. Harada və neçənci ildə tapılması barədə məlumat yoxdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əlyazmanın bərpaya ehtiyacı var. Bəzi vərəqlər su çəkdiyindən oxumaq mümkün deyil.



“Şərhu-İxtiyaratil-Mufaddal”. Yəhya Əli əl-Xətib ət-Təbrizi. Vərəq 1.  
Tunis Respublikasının Milli Kitabxanası, Əlyazmalar Fondu. Avtoqraf nüsxə.

Əlyazmanın ikinci üz qabığında yapışdırılmış kağızda əsərin kataloq nömrəsi (MM.02.531) və aşağıdakı sözlər yazılmışdır: شرح اختيارات المفضل يحيى بن علي الخطيب التبريزي بن محمد الضبي ، خط المؤلف، تاريخ الكتاب 486 . (Yəhya bin Əli Xətib Təbrizi. Əl-Mufaddal bin Məhəmməd əd-Dabbinin “əl-İxtiyarat” əsərinin şərh. Müəllifin xətti. Kitabın tarixi 486 (1093)). Bir qədər aşağıda həmin sözlər fransız dilində yazılmışdır, daha sonra ölçüsü qeyd edilmişdir. Bu yazıların üzərinə yapışdırılmış nisbətən kiçik, dördkünc kağızın üzərində

əlyazmanın şifrəsi, 531 yazılmışdır. Kitabxananın fransız dilində möhrü vurulmuş birinci vərəqdə müəllifin xətti ilə شرح الخطيب التبريزي (əl-Mufaddal əd-Dabbinin “İxtiyaratının şərh-i. Onu Yəhya bin Əli əl-Xətib ət-Təbrizi şərh etmişdir) kəlmələri yazılmışdır. Həmin vərəqdə “Əbul-Fəth Abdullah bin əl-Fadl mənim üçün oxudu. Bu Hafizin oxuduqlarından əl-Mufaddalın əvvəldən axıra kimi seçdiyi qəsidələrdir. Yəhya bin Əli əl-Xətib ət-Təbrizi 500-cü ildə yazmışdır”; “Onu əvvəldən axıra kimi Məhəmməd bin əl-Həsən bin Əbil-Vəfa 87 yaşında özü üçün köçürmüşdür”; “Onu köçürmüş və əvvəldən axıra kimi müəllifi Şeyx İmam Seyyid Zəkəriyyə Yəhya bin Əli Xətib Təbrizi üçün oxumuşdur”; “Bu nüsxəni Şeyx Əbul-Məbqa... səhvləri düzəltmək məqsədi ilə mənim üçün oxudu və düzgün yazılışını 519 (h)-cu il, cəmədi-əxərdə bitirdi. Vəlhamdu liLLah”, kimi sonradan qeydlər edilmişdir (1.1a).



“Şərhu-İxtiyaratil-Mufaddal”. Yəhya Əli əl-Xətib ət-Təbrizi. Vərəq 135. Tunis Respublikasının Milli Kitabxanası, Əlyazmalar Fondu. Xətib Təbrizinin əl yazısı (XI əsr).

Birinci qeyddən məlum olur ki, Xətib Təbrizi əlimizdə olan 486-cı il nüsxəsindən sonra şərh üzərində yenidən işləyərək, həmin nüsxəni ömrünün sonuna iki il qalmış, 500 (h)-1107 (m) ilində tamamlamışdır. Bu da yəqin ki, alimin öz işini daha da təkmilləşdirmək məqsədindən irəli gəlmişdir. Qeydlərdən də görünür ki, antologiya və onun şərh-i bir çöxlərinin diqqətini çəkmişdir. Hətta bir qisim şəxslər onu özləri üçün köçürmüşlər. Həm də tamamladıqları nüsxəni müəllifin rəyini bilməkdən ötrü onun üçün oxuyanlar da olurdu. Bəzən isə əsərin oxunulması redaktə xarakteri daşıyırdı. Əlyazmaların yaranma üsullarından bəhs edən mətnşünas alim K.Şərifov bu barədə yazır:” Peşəkar, yaxud həvəskar katib əlyazmasından heç kəsin köməyi olmadan başqa bir nüsxəyə köçürür. Bəzi hallarda katib və xəttat əsərin mətnini köçürüb, başa çatdırdıqdan sonra köçürdüyü nüsxəni köçürülən nüsxə ilə yoxlayaraq, buraxılan xətalara islah etmişdir (2, 79). Deməli, Xətib Təbrizinin şərhinin özü, eləcə də əlyazma üzərindəki sadalanan qeydlər Azərbaycan ədəbi, poetik tənqidinin rüşeymləri idi.

Qara mürəkkəblə, suls xətti ilə yazılmış mətn bəsmələ ilə başlayır və bəsmələdən sonra şərhçinin sözləri ilə giriş verilir. Xətib Təbrizi girişdə "Mufaddaliyyat"ın şərhinə "Həməsə"nin şərhindən sonra başladığını və onu "Həməsə"dən üstün tutduğunu bildirir.

Antologiyaya 67 şairin 127 qəsidəsi daxil edilmişdir. Onlardan qırx bir şair islamın meydana gəlməsinə qədər yazıb yaratmış, on dörd nəfəri köçəri ərəblərdən olmuş, muxadram şairlərdir. Altı nəfəri islam şairləridirlər. İki iudizim, dördü xristian (iki nasrani olmaqla) dinlərinə etiqad göstərmişlər. Çoxu bütperəstlik ərəbistanında ömür sürmüşlər. Əl-Mufaddal əd-Dabbi antologiyaya daxil etdiyi şeir nümunələrini seçərkən qafiyə prinsipini əsas götürmüşdür. Yəqut əl-Həməvi əlyazmanın İstanbul nüsxəsi barədə demişdir:

و هذه النسخة في بعض المكاتب الموقوفة ببغداد. اذا رأها من لاخبرها ظن انها غريقة. وليس بها سوى عرق الخطيب.

(Bu nüsxə Bağdadın bəzi kitabxanalarında tapılmışdır. Onun haqqında məlumatı olmayan kəs əsəri gördükdə, elə zənn edər ki, o, suya düşmüşdür. Əslində isə onu isladan Xətibin tərindən başqa heç nə olmamışdır).

Əgər bu faktı da nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, əsərin belə bir şəkildə bizə gəlib çatmasına tarixin nişanələrilə yanaşı, şərhçinin həyat izləri də səbəb olmuşdur. Yəqut əl-Həməvinin xatırladığı tərz izləri indi də əsərə baxanda onun səhifələrində görünməkdədir. lakin bütün bunlarla yanaşı, nə vaxtsa əsərə qarşı göstərilmiş baxımsızlığın nəticəsi də görünməkdədir.

Hələ dərc edilməmişdən, əlyazması şəklində dərin oxucu marağına səbəb olmuş "əl-Mufaddaliyyat" cahiliyyə dövrü və islamın ilk illərində yaşayıb-yaratmış şairlərin şeirlərindən tərtib edilmişdir. Antologiyaya تابط شرأ (Təbbata Şərran), الكلبة العرنى (əl-Kəlhəbə əl-Urani), الجميح (əl-Cəmih), مظرد بن ضرار (Muzərrəd bin Darar), الحديرة متمم بن نويرة (Racul bin Abdulqasim), رجل بن عيد القاسيم (Bəşamə bin Əmr), بشامة بن عمر (əl-Hadirə Mutməm bin Həvirə), شيبب بن (Ufnun) أفنون (Abdullah bin Səlimə əl-Ğamidi), عبد الله بن سليمة الغامدى (Murəqqəş), مرقش (Həbib bin əl-Mərsayi), الاخنش التغلبى (əl-Əxnəş ət-Təğləbi), عميرة (Ameyra), الحارث بن حلزة (əl-Haris bin Hillizə) və başqalarının şeir nümunələri daxil edilmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əl-Mufaddal əd-Dabbi antologiyada şairlərin yalnız qəsidələrini verir. Müəlliflər haqqında heç bir məlumat verməyir. Bunu nəzərə alan Xətib Təbrizi hər bir şair haqqında qısa da olsa məlumat əlavə etmiş, ondan sonra nümunə kimi seçilmiş qəsidəsini beyt-beyt şərh etmişdir.

Xətib Təbrizi hər bir şair haqqında məlumat verərkən onun adının, künyəsinin və ya ləqəbinin mənalarını izah etməyə, oradakı səhv anlayışları redaktə etməyə çalışır. "قال" (qaalə -deyib; dedi) yazdıqdan sonra şairin adını yazır. Şairin adı, ləqəbi, künyəsi haqqında məlumat verir və onun antologiyaya daxil edilmiş şeirinin şərhini verir. Qəsidəni beyt-beyt ayırmış və hər bir beytin şərhini həmin beytin altından yazmışdır. Beytlərin sayı nə qədər çox olmuşdursa, şərh də kiçik həcmli qəsidələrdəkinə nisbətən uzun çəkmişdir. Bəzən də antologiyaya bir şairin iki və ya üç qəsidəsinin daxil edildiyinin şahidi oluruq. Belə olduqda, şərhçi bir daha "قال" yazdıqdan sonra müəllifin adını çəkmiş və müəllifin adından sonra "ايضا" (Təbbata Şərran həmçinin "aydan"-həmçinin) yazmışdır. Məsələn, "قال تابط شرأ ايضا" (Təbbata Şərran həmçinin demişdir.). Eyni şairin bir neçə qəsidəsinə müraciət olunduqda yalnız birinci qəsidədə müəllif haqqında məlumat verilir. Növbəti dəfələr şairin adı yazılır və birbaşa qəsidə və onun şərhilə tanış oluruq. سويد بن ابي كاهل (Savid bin Əbi Kəhil), حاجب بن حبيب (Hacib bin Həbib), ربيعة (Rabiyə bin Məqrüm əd-Dabbi) və bir neçə digər müəlliflər bu qəbildəndirlər

Şərhin sonuncu vərəqlərini tutan الحارث بن حلزة (əl-Haris bin Hillizə) nin qəsidəsi də sadalananlardandır. Belə ki, "Şərhul-Mufaddaliyyat" əl-Həris bin Hillizənin 7 beytlik

qəsidəsinə verilən şərhə bitir. Haris bin Hillizə "əl-Mufaddaliyyat"a daxil edilmiş 67-ci şairdir, eyni zamanda 127-ci qəsidənin müəllifidir. Burada şairin haqqında heç bir məlumat verilmir, "قال الحارث بن حلزة" ("qaalə əl-Haris bin Hillizə"-Haris bin Hillizə demişdir) yazıb, yeddi beytlik "cim"iyyəsini beyt-beyt köçürərək hər birinin altından şərhini vermişdir. Lakin burada "أيضا" (həmçinin) sözünü yazmamışdır. Bir qədər irəliyə baxsaq, görürük ki, 62-ci qəsidə də Həris bin Hillizəninindir. Xətib Təbrizi həmin qəsidənin şərhinə keçməzdən əvvəl şair haqqında qısa məlumat vermişdir.

Şərhin mətnində qəsidədən nümunə verdikdə قوله ("qauluhu"-onun dediyi, onun sözü) yazmış və həmin hissəni qeyd etmişdir. Mənaya uyğun məsəl və ya deyim işlətdikdə "يقال" ("yuqalu"-deyilib) yazır və mənanı şərh edir. Müraciət etdiyi hər hansı bir mənbə müəllifinin fikrini işlətdikdə, "يقول" ("yaquulu"-deyir) yazmış və ondan sonra həmin nümunəni vermişdir. Məsələn, "يقول المرزوقي" ("yaquulu əl-Mərzuuqi"-əl-Mərzuuqi deyir.)

Antologiyada haqqında məlumat verilən ilk şair تابط شرا (Təəbbata Şərran)dır. Xətib Təbrizi تابط شرا haqqında yazır: Onun adı Səbit bin Cəbir bin Sufyən bin Addi Kəb bin Hərb bin Teym bin Səd bin Fəhm bin Ömər bin Qeys bin Aylən bin Mudar bin Nizərdir. Deyilənə görə, Aylənin adlarında "ع"səsi diakritik nöqtəsizdir. Bundan başqa onun adı ən-Nəsdır. Hişəm demişdir: "Mudarın iki oğlu olmuşdur. Onlardan الياض بن مضر (əl-Yəs bin Mudar) varlı-hallı olmuşdur. Digəri isə الناس بن مضر (ən-Nəs bin Mudar) idi. Onların anaları الرباب بنت حيدة بن معد بن عدنان (ər-Rübab bint Heydə bin Məad bin Adnən) olmuşdur. Əl-Nəs malının, pulunun qədrini bilməyən, bir işə yaramayan adam olmuşdur. Onun pulu tükəndikdə, qardaşı əl-Yasın yanına gəlir, qardaşı onun vəziyyətini qaydaya salır, onu pulla təmin edirdi. Onun bu vəziyyəti uzun çəkdikdə, əl-Yas ona həmişəki kimi pul verməmiş və demişdir:

غلبت عليك العلية فأنت عيلان.

(Sənə başqasının hesabına yaşamaq hissi qalib gəlmişdir. Sən asılısan).

Buna görə də o, عيلان adlandırılmış və bu söz onun adına əlavə edilmişdir. Bu hadisədən əvvəl isə onun adında "عيلان" adı olmamışdır (1,2b).

Beləliklə, müəllif digər ədəbiyyat bilicilərinin fikirlərindən sitatlar gətirərək, "عيلان" adının etimologiyasını bizə açıb göstərir. Əlbəttə, burada əl-Mufaddal əd-Dabbinin ədəbi aləm haqqındakı geniş məlumatlılığının bir daha şahidi oluruq. Məhz bu cəhətdən müəllif əsərinin qiymətini bir daha artırmışdır. Oxucu onun əsərinə müraciət edərkən, onunla səthi tanışlıqla kifayətlənmir, istər-istəməz sözlərin, mənalərin dərinliyinə varır.

Antologiyadakı şairlərin bir qismi haqqında məlumat verərkən Xətib Təbrizi onların haqqındakı yalan fikirləri üzə çıxarır.

الكعبة العرنى (əl-Kəlhəbə əl-Urni) haqqında məlumat verərkən Xətib Təbrizi yazır: Əhməd bin Abid demişdir: "Əbu Akrəmən xəbər verdiyinə görə, əl-Kəlhəbənin Urinə qəbiləsindən olmasını söyləyirlər". Bu doğru deyildir. O, Ərin bin Sələbə bin Yərbudur. Əl-Kəlhəbə onun ləqəbidir və bu onun anasının adıdır. Xəlil demişdir ki, كلب (Kəlhəb) də كلبه (Kəlhəbə) də qadın adıdır. Başqa bir məlumata əsasən isə, كلب (Kəlhəbə) kişi adı olub, كلبه-nin qısaldılmış formasıdır və onun mənası "كلح"-dan (ehtimal ki, yer adıdır) götürülmüşdür ki, bu da "باب سبط و سبطر" (Bəbu-Səbit və Səbitar)-dan olacaqdır. (Bunun da yer adı olmasını güman etmək olar) Onların fikrincə, İrnə Urinədən törəmiş sözdür.

Göründüyü kimi, istər dövrünün, istərsə də neçə yüzilliklər əvvəl yaşamış fikir, söz xadimləri, ədəbi mühit, tarixi şəxsiyyətlər haqqındakı məlumatlarını gözəl bilən, Xətib Təbrizi şairin çoxdan bəri tanındığı adın etimologiyasına varmış, onu bacarıqla araşdırmış, yanlışlıqlardan uzaqlaşdırmağa çalışmışdır. Əsərdəki bu dəqiqlik, sözün, mənanın həqiqi mənasını tapıncaya qədər onun araşdırılmasına olan maraq, istək əl-Mufaddalın "İxtiyarat"ını oxucu kütləsinə sevdirməkdir. Elə buna görə də əsər ədəbiyyatsevərlər tərəfindən

yüksək qiymətləndirilmiş və bir neçə dəfə şərh edilmişdir.

Bir qədər əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, əsərdə hər bir şair haqqında məlumat verildikdən sonra onun qəsidəsi nümunə çəkilir. Xətib Təbrizi bu qəsidəni beyt-beyt ayırmış və şərh etmişdir. O, şərh edərkən beytdəki sözlərin leksik mənalərini açmaqla kifayətlənməmiş, ayrı-ayrı sözlərin bir beyt ətrafında birləşərək vahid məna çaları yaratmasında böyük rol oynayan qrammatik funksiyaların aydınlaşdırılmasına da geniş yer vermişdir. Buna misal olaraq, Xətib Təbrizinin "əl-Mufaddaliyyat" antologiyasına yazdığı şərhin əlyazmasından *الخنش بن شهلبن التغلبي* (əl-Əxnəş bin Şəhləbin ət-Təğlibi)-yə həsr olunmuş hissədən bir parçanı nəzərdən keçirək:

Bu hissə belə başlayır: "قال الخنش بن شهلبن التغلبي" (əl-Əxnəş bin Şəhləbin ət-Təğlibi demişdir). Sonra əl-Əxnəş haqqında qısa məlumat verilir. Yalnız bir cümlədən ibarət olan həmin məlumatda deyilir: "əl-Əxnəş Şəhləb bin Şəriq bin Suməmə bin Ərqəm ibn Adiyyə bin Ömər bin Ğənim bin Təqlibi islamdan əvvəl yaşamışdır.

Bundan sonra əl-Əxnəşin antologiyaya daxil edilmiş qəsidəsindən birinci beyt verilir.

Əl-Əxnəşin "əl-Mufaddaliyyat"a daxil edilmiş bu qəsidəsi 27 beytdən ibarətdir. Hər bir beyt Xətib Təbrizi tərəfindən ətraflı, tutarlı dəlillər, müqayisələrlə şərh edilmişdir. Təkcə əl-Əxnəşin qəsidəsini deyil, ümumiyyətlə, antologiyaya daxil edilmiş bütün qəsidələri Xətib Təbrizi bu şəkildə şərh etmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əl-Həris bin Hillizənin qəsidəsi Xətib Təbrizinin "əl-Mufaddaliyyat" antologiyasına yazmış olduğu şərhə 127-ci, sonuncudur. Qəsidənin şərhini bitdikdən sonra aşağıdakı sözlər yazılmışdır:

آخر الكتاب مع الزيادات التي تقع فيه الحمد لله رب العالمين و صلى الله على محمد وآله اجمعين

"Bəzi əlavələrlə kitabın sonu. Aləmlərin Rəbbi Allaha şükürlər olsun və Allah Məhəmmədin ailəsini salamlasın." sözləri yazılmışdır. Azacıq məsafə buraxılaraq, yenə də müəllifin xətti ilə yazılmışdır: *و كتبه يحيى على الخطيب التبريزي سنة سنت و ثمانى و اربع مائة بمدينة السلام*.

"Onu Yəhya Əli əl-Xətib ət-Təbrizi 486-cı ildə Sələm (Sələm və ya Dərüs-Sələm Bağdad şəhərinin adı olub) yazmışdır".

Daha sonra müxtəlif müəlliflər tərəfindən müxtəlif illərdə "əl-Mufaddaliyyatın şərhini" əsərinin oxunulması və ya üzünün köçürülməsi barədə məlumat verilir. Bunların arasında 486-cı hicri ilində Sələm şəhərində Abdullah bin Abduləzim bin Cərin əl-Eyşləni tərəfindən kitabın üzünün köçürülməsi, Abdul Məlik Abdul Sələm Davud tərəfindən oxunması və üzünün köçürülməsi, kitabın əvvəlinin əs-Seyyid Ata Allah, qalan hissəsinin isə Məhəmməd bin Asim bin Məhəmməd ibn Əli tərəfindən Şeyx əl-Əcləl üçün oxunması məlumatı əldə olunur. Yazılanlardan məlum olur ki, bu şərh 490-cı il Şaban ayında əş-Şeyx Əbu Mənsur Mauhub bin Əhməd ibn Məhəmməd bin əl-Xəddal Cəvaini üçün oxumuşdur.

Qeydlər hamısı eyni xətlə, ikinci bir şəxs tərəfindən yazılmışdır. Onu da güman etmək olar ki, bunlar sonradan əsər üzərində hər hansı bir tədqiqat apararkən və yaxud da kitabxana işçiləri tərəfindən yazılmışdır.

Həmin səhifədə təxminən səhifənin ortasında sol tərəfdən kitabxananın fransız dilində dairəvi möhürü vurulmuşdur. Möhürün dairəsi boyu "Bibliothèque Française" ("Fransız kitabxanası") sözləri yazılmış və Tunisin gerbi çəkilmişdir. Möhürün ortasında isə TUNİS ("Tunis") sözü yazılmışdır.

Kitabın üçüncü üzqabığının yuxarı hissəsində müəllifin xətti ilə aşağıdakı cümlə yazılmışdır:

"الحمد لله أن اذهب عنا الحزن أن رحنا لعفور شكور"

Bununla da Xətib Təbrizinin "Şərhu ixtiyaratil-Mufaddal" əsəri bitir.

Əsər burada bitsə də, Xətib Təbrizinin "əl-Mufaddaliyyatın şərhini" əsərinin əlyazması haqqındakı söhbətimiz davam edir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, istər əl-Mufaddal əd-Dabbinin “əl-Mufaddaliyyat” əsəri, istərsə də Xətib Təbrizinin bu əsərə yazdığı şərh çox erkən, hələ əlyazması şəkildə olarkən nəzər-diqqəti cəlb etmiş, bir sıra filoloqlar onlarla maraqlanmışlar. Təsadüfi deyildir ki, bu gün Xətib Təbrizinin “əl-Mufaddaliyyat”a yazdığı şərhin bir neçə nüsxəsi elm aləminə məlumdur. Bunlara dünyanın müxtəlif kitabxanalarında təsadüf olunur. “Şərhu-İxtiyarat”ın üzərində uzun müddət tədqiqat aparmış Fəxrəddin Qibavə yazır: “Mən bu kitabla bağlı sonrakı araşdırmalarım vaxtı öyrəndim ki, ona verilən ən kamil və dəqiq şərh Xətib Təbrizinin şərhidir və həmin şərh əlyazma şəkildə Tunisin Milli Kitabxanasının Əlyazmalar Fondunda saxlanılır. Bu həm də əlyazmanın əslidir. Sonralar əlyazmanın surəti bir neçə dəfə çıxarılmış və başqa ölkələrə aparılmışdır” (3. I,5).

Fəxrəddin Qibavənin yazdıqlarından belə məlum olur ki, indi Tunisin Milli Kitabxanasında nadir əlyazması nüsxəsi kimi saxlanılan Xətib Təbrizinin “Şərhu-İxtiyaratil-əl-Mufaddal” əsərinin bir neçə nüsxəsi var və onların da üzü bir neçə dəfə köçürülərək surəti başqa ölkələrə aparılmışdır. Tədqiqatçı öz axtarışları zamanı belə nüsxələrdən bir neçəsini tapıb üzə çıxarmışdır.

**Xətib Təbrizinin “Şərhu-İxtiyaratil-Mufaddal” əsərinin digər kitabxanalarda mühafizə olunan nüsxələri:** Xətib Təbrizinin “Şərhu-İxtiyaratil-Mufaddal”ının nüsxələrindən biri Londonun Britaniya Muzeyində saxlanılır. Bu nüsxə iyirminci əsrin ikinci onilliyindən elm aləminə məlumdur. İngilis şərqşünası Şarl Loyl əl-Ənbərinin “əl-Mufaddaliyyat” əsərinə yazdığı şərh nəşr etdirərkən əlyazma ona rast gəlmiş, lakin ondan istifadə etməmişdir. Məlumatla görə, həmin nüsxənin də üzü bir neçə dəfə köçürülmüş və həmin nüsxələrdən biri “Qəsidə kitabları” məcmuəsinin toplayıcısı olan Əhməd Məhəmməd Şakirin şəxsi kitabxanasındadır.

London nüsxəsi 259 vərəqdən ibarətdir, hər bir səhifədə 24 sətir vardır. Bu nüsxə Məğribi xətti ilə, diakritik işarələrlə yazılmışdır.

Kitab "شرح ابن الخطيب التبريزي على اختيارات المفضل الضبي" ("Xətib Təbrizinin əl-Mufaddal əd-Dabbinin “İxtiyarat” əsərinə yazdığı şərh”) adlanır.

Bu nüsxə də əlyazmada olduğu kimi başlayır: قال بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله حمد الشاكرين. يحيى بن الحضيبة التبريزي.

Əsər aşağıdakı sonluqla bitir:

"والحمد لله رب العالمين و صلى الله على آله أجمعين. و كتب يحيى بن على الخطيب التبريزي سنة ست و ثمانين و اربع مائه بمدينة السلام.

Göründüyü kimi, bu yazılar hamısı əsas nüsxə, əlyazma ilə eynidir. Bütün bunlar və bir də əsərin yazılma tarixi bir daha sübut edir ki, London nüsxəsi Tunisin Milli Kitabxanasındakı əlyazmanın köçürülmüş variantıdır.

Əsərə belə şəkildə dünyanın bir sıra kitabxanalarında təsadüf olunur. Onun digər bir nüsxəsinə Misirin Qahirədəki Kitab Evində 19876-cı kataloq nömrəsi altında təsadüf olunmuşdur.

Əl-Mufaddal əd-Dabbinin “əl-Mufaddaliyyat” əsərinə Xətib Təbrizinin yazdığı şərhin nüsxələrindən biri İstanbulda saxlanılır. Bu nüsxə iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə İstanbulun “əl-Fateh” kitabxanasında 3963-cü kataloq nömrəsi altında saxlanılır. O, rəvan, səliqəli nəsx xətt ilə aşağıdakı başlıqdadır:

"الجزء الاول من اختيارات المفضل مما جمعه الشيخ الامام يحيى بن على الخطيب برسم الخزانة العالية المولوية العالائية عمرها الله بدوام ايامه"

“Şeyx İmam Yəhya bin Əli əl-Xətibin sufi şeirinin yüksək xəzinəsini təsvir etməklə topladığı əl-Mufaddalın “İxtiyarat” əsərinin birinci cildi. Günlər keçdikcə Allah onun (əsərin) ömrünü uzatmışdır”.

Əsərin sonunda isə bu sözlər yazılmışdır:

"تم الجزء الاول من اختيارات المفضل بن احمد الضبي، مما جمعه الشيخ ابو زكرياء يحيى بن على الخطيب التبريزي"

(“əş-Şeyx Əbu Zəkəriyyə Yəhyə bin Əli əl-Xətib ət-Təbrizinin əl-Mufaddal bin Əhməd əd-Dabbinin “İxtiyarat” əsərindən topladığı ikinci cild başa çatdı”).

Əsərin ikinci cildi 2444-cü kataloq nömrəsi altında İstanbul III Əhməd Batubqabu kitabxanasında saxlanılır. Əvvəlcə bu hissə "شرح الحماسة لابن الخطيب التبريزي" (“əl-Xətib ət-Təbrizinin əl-Həməsəyə yazdığı şərh”) adlandırılmışdır. Elə buna görə də əsərin bu hissəsi uzun müddət “Həməsə”nin şərh kimi tanınmışdır. Əsərlə tanış olduqdan sonra məlum olmuşdur ki, bu Xətib Təbrizinin “əl-Mufaddaliyyat”a yazdığı şərhin ikinci hissəsidir. O, “əl-Mufaddaliyyat”ın İstanbulun “əl-Fateh” kitabxanasındakı birinci hissəsini tamamlayır.

İkinci hissə də birinci hissədə verilən başlanğıcla başlayır və belə qurtarır:

"آخر الكتاب مع الزيادات التي تقع فيه و الحمد لله رب العالمين، و العاقبة للمتقين، ولا عدوان الا على الظالمين و صلواته على سيدنا محمد الطاعة... في شهور سنة و سبعين و خمسمائة حامدا لله تعالى على نعمه و مصليا على سيدنا محمد النبي و آله."

Bu başlıqdan aydın olur ki, şərh məhz Xətib Təbriziyə məxsusdur.

İstanbul nüsxəsi 228 vərəqdən ibarətdir. Bu da ona dəlalət edir ki, İstanbul nüsxəsi şərhin daha sonralar köçürülmüş variantıdır. Bir şeyi də nəzərə almaq lazımdır ki, vərəqlərdə sətir sayının azalib çoxalması da mətnin ümumi həcminə təsir göstərə bilər. Belə ki, əsil nüsxə 263 vərəqdən ibarətdir. Hər vərəqin bir üzündə 22-24 sətir yazılmışdır.

İstanbul nüsxəsini digər nüsxələrlə müqayisə etdikdə, burada digərlərinə nisbətən dəyişikliklər də nəzərə çarpmaqdadır. Fəxrəddin Qibavənin göstərdiyi kimi, şərhçi birinci nüsxədə buraxdığı səhvləri bu nüsxədə aradan qaldırmağa çalışmışdır. Məsələn, Xətib Təbrizi

فتلك لنا غنى و والاجر باق  
فغض بعض لومك يا طعينا

(Sənin bəzi danlaqların nəzərə alınmazsa,

Onlar (keçmiş günlər) bizim üçün əbədi sərvət və nemətdir).

beytinə yazdığı şərhinin birinci nüsxəsində "فغضى" göz yummaq, nəzərə almamaq felinin "انغض" "kəsmək, qayçılamaq feli ilə eyniköklü olduğunu göstərir. Sonra qeyd edir ki, bu felin yerinə "غاض" feilini də işlətmək olar. Göründüyü kimi, bu səhvdir. "غضى" naqis feil olduğu bir halda, "غاض" boş feil olub, mənası, “yox olmaq”, “enmək” (qiymətlər en.)-dir.

Sonuncu, İstanbul nüsxəsində isə Xətib Təbrizi qeyd edir ki, "غضى" və "غاض" feilləri eyni kökdən olmadığı kimi, eyni qrupa daxil olan feillər də deyildir. Belə ki, "غضى" naqis, "غاض" isə boş feldir.

Bundan başqa, ilk nüsxələrdə şairin və yaxud da hər hansı digər bir şəxsiyyətin söylədiyi fikri iqtibas gətirərkən, Xətib Təbrizi müəllifin yerinə əvəzlik işlətdikdə, "يقال" deyə yazmışdır. İstanbul nüsxəsində isə belə hallarda dırnaq arasında "و هو من معنى قوله" (“Onun dediyindən belə çıxır ki,..”) sözlərini yazmışdır.

Bütün bunlar ona dəlalət edir ki, Xətib Təbrizi əl-Mufaddal əd-Dabbinin “əl-Mufaddaliyyat” əsərini şərh edərkən əsər üzərində uzun müddət işləyib, çalışmışdır. Hər bir kəlmənin, hər bir sözün şərhini dəqiqliyi ilə verməyə çalışmışdır. Buna görə də əsərin sballığı nüsxədən-nüsxəyə daha da artırmışdır.

Şərhin bir nüsxəsi də Niderlandın Dublin şəhərindəki Cester Betti Ərəb Əlyazmaları Kitabxanasında mühafizə olunur. Bu əsərin səliqəli nəsxə köçürülmüş 181 vərəqdən ibarət nüsxəsidir. Əlyazmanın XI əsrdə köçürüldüyü qeyd edilir (4. II, 3251)

Bu gün dünya kitabxanalarında əl-Mufaddal əd-Dabbinin “əl-Mufaddaliyyat” əsərinə yazılmış yalnız Xətib Təbrizinin şərhinə deyil, digər müəlliflərin şərhələrinə də rast



gəlinmişdir. Əl-Ənbəri və əl-Mərzuqinin “əl-Mufaddaliyyat”a yazdıqları şərhələrə Berlində təsadüf olunmuşdur. Əl-Mufaddal əd-Dabbinin “əl-Mufaddaliyyat” əsərinə yazılmış şərhərdən biri də "الاختيارين" (əl-İxtiyəriyyin)-dir. Bu şərh Londondakı "المكتب الهندى" (əl-Məktəb əl-Hindiyyu) kitabxanasında saxlanılır.

Bu şərhələrin hamısı eyni bir əsərə yazılsa da, hər birinin özünəməxsus təsvir xüsusiyyətləri, məna çalarları vardır. Əsəri şərh edərkən hər bir müəllif öz görüş dairəsindən, mənanı dərk etmə qabiliyyətindən çıxış edir. Sadalanan şərhələrin biri digərindən özünəməxsus cizgilərlə fərqlənsə də, Xətib Təbrizinin yazdığı şərhə nəzərə kimi tanınmaqdadır.

Bunlarla yanaşı, əl-Mufaddal əd-Dabbinin “əl-Mufaddaliyyat” əsərinə yazılmış elə şərhələr də vardır ki, az qala Xətib Təbrizinin yazdığı şərhə eyniyyət təşkil edir. Daha doğrusu, bu şərhələr Xətib Təbrizinin əl-Mufaddal əd-Dabbinin “əl-Mufaddaliyyat” əsərinə yazdığı şərh əsasında yazılmış şərhələrdir. Belə şərhələrə misal olaraq, عبدالله بن عبد العزيز المنقولة (Abdullah bin Abdul Əziz əl-Mənqulə) nin 486-cı hicri, محمد بن الحسن بن ابى الوفاء المنقولة (Məhəmməd bin əl-Həsən bin Əbi əl-Vəfa əl-Mənqulə) nin 487-ci hicri ilində “əl-Mufaddaliyyat”a yazdıqları nüsxələri göstərmək olar. əl-İxtiyarat” a yazılmış bir neçə şərh barədə məlumat verən “Zəriə” antologiyası “Şairlərin ən yaxşı şeirləri” adlandırmış əsərə İmam Mərzuqi Şeyx Əbu Əli Əhməd bin Məhəmməd ibn Həsən əl-İsfəhani (v. 421/1030) tərəfindən də şərh yazıldığını və onun bir nüsxəsinin Bağdadın “Cəmiül-mərcan” kitabxanasında mühafizə olunduğunu qeyd edir (5, I, 82).

Cahiliyyə dövrü və islamın ilk illərində yaşayıb yaratmış bir sıra şairin həyat və yaradıcılığı barədə məlumat verən Əl-Mufaddal-əd-Dabbinin “əl-İxtiyarat” toplusu sonradan bir sıra antologiyaların tərtib edilməsində nümunə olduğu kimi, əsərə yazılmış şərhələr, xüsusilə, Xətib Təbrizinin yazdığı şərh isə bu əsərin maraqlılığını, cəlbediciliyini artırmışdır. Xətib Təbrizi “əl-Mufaddaliyyatın şərh” əsərini o qədər böyük ustalıqla yazmışdır ki, ondan əvvəl və sonra yazılmış bir çox şərhləri kölgədə qoymuşdur. Bu sahədə Xətib Təbrizi söz meydanındaki məharəti ilə istər əsəri, istərsə də müəllifini elm aləminə bir daha tanıtmışdır.

Şərh boyu Xətib Təbrizinin özünü bariz göstərən zəngin leksikonu ilə yanaşı kalleoqrafik fərqlilikləri də nəzərə çarpmaqdadır. Onlardan bir neçəsini xüsusilə qeyd etmək istədim:

1. Şərh etmək üçün köçürdüyü hər bir beyti iki xətt üzrə deyil, mətnin yazılışından azacıq fərqlənən hərflərlə bir xətt üzrə yazır.

2. Sözü ortasında gələn « (hə) hərfini sözü əvvəlindəki kimi yazır.

3. \* İmüasir ərəbşünaslıqda ا kimi yazıldığı halda, Xətib Təbrizi olduğu kimi saxlayır.

4. Fəthəli həmzə ilə işlənən sözlərdə ۴ işarəsini yazmayı. Sadəcə əlifin üzərində fəthə yazmaqla kifayətlənir: ايج (1, 125 b.)

5. ثلاثة sözündə ا -i yazmayı, ثلاثة kimi yazır.

6. ثلثة و عشرو بيتا. ندüşür: ثلثة و عشرون sayı tərkibdə işləndikdə tərkibi hallanmadakı kimi (1.128 a).

7. Mətni səhifələyərkən rəqəmləri vərəqin b üzündə yazır, a üzünü isə, səhifələnməmiş qalır.

8. Qəsidədən müraciət etdiyi bütün beytləri, şərhin mətnində isə əksər sözləri hərəkəliyə (1.91 a).

9. م hərfini sətrin altında yazır.

10. Uzun “i” –ni “ى” sükunlu yazır: نئىما؛ أدىما

11. Nəqli cümlənin sonunda nöqtə işarəsini sözü əvvəlində yazılan \*kimi, bir qədər böyük, içi boş, sol tərəfə balaca çıxıntı ilə yazır.

12. Həmzə dayağı olan ى-ni həmzəsiz və nöqtəli yazır: لئىما---لئىما (1, 132 b)

13. Şəmsiyyə hərfli (xüsusilə, س hərfi) sözlər müəyyənlik artiklindən sonra gəlmədikdə belə, assimlə olunmuş şəkildə oxunur: كاللؤلؤ المشجور أغفل. فى سلك

14. Məddəli əlifbi Ā-i açıq yazır: فى الافاق ---- فى الأفاق (1, 91 a).

15. ل (li) önqoşmasını III şəxs tək, müzəkkər bitişən əvəzliyi ilə işlətdikdə, ortada uzun [ə]-ni ifadə edən ləlavə edir: لا .

16. Həməzli "yə" (ى) hərfini ümumiyyətlə, ى hərfi kimi qəbul edir: فصايد (1, 2b).

17. Qafiyə hərfinin birləşdirici xəttini uzadaraq nümunə kimi şərh etdiyi beytin ümumi mətndən asanlıqla seçilməsi üçün imkan yaratmışdır:

(1, 91 a) لتتقبن عنى المنية إن الله ليس كحكمه حك-----م

18. Şəmsiyyə hərf sözün ortasında gəldikdə də üzərində təşdid işarəsi yazır. Hətta mudaaf hərflərdə də bu özünü göstərir (1, 251 a).

Siyahını bir qədər də artırmaq olar. Lakin bu xüsusi bir tədqiqatın mövzudur. Fərqlilikləri göstərməkdə məqsəd həm də XI əsr ərəb qrafikasındakı bəzi səciyyəvi xüsusiyyətləri nəzərə çarpdırmaqdır.

## Nəticə

*Bu gün Azərbaycan dünyanın diqqətindədir. Biz heç kəsin heç nəyini oğurlamadan, tarixini mənimsəmədən öz kimliyimizi sübut etdik. Bəziləri bunu bürüzə vermək istəməsə də, birliyimiz, mətnliyimiz, sarsılmaz iradəmiz sayəsində dünyanın bizə olan münasibətini dəyişdik. Bu bizə dərs olmalıdır. Qalib olmaq üçün güclü olmaq lazımdır. Buna görə də, nəyimiz varsa, qədrini bilməli, dəyərləndirməli, təqdim etməyi bacarmalıyıq.*

## Ədəbiyyat siyahısı:

1. شرح اختياراتالمفضل بن محمد الضبي، خط المؤلف. يحيى بن على الخطيب التبريزي، تاريخ الكتاب
2. Şərifli K.K. Mətnşünaslığın əsasları. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. (Ali məktəblər üçün dərslik) Bakı. 2003.312 s.
3. شرح الاختيارات المفضل. التبريزي، الخطيب ابو زكريا. تحقيق فخر الدين قباوة. دمشق، مجمع اللغة العربية، الجزء الاول الجزء الثانى، الجزء الثالث
4. Sharh Al-Mufaddaliyat. The Chester Beatty library a handlist of the Arabic Manuscripts. Volume II. Mss. 3251 ty 3500 by Arthur J.Arberry/Dublin Emery Walker (Ireland) LTD. St. Margaret's Donnybrook 1956.
5. الدريعة الى تصانيف الشيعة تاليف العلامة الشيخ اقا بزرك الطمرانى من منشورات المكتبة الاسلامية خياباتى بوزر جمهرى الجزء الاول و الجزء الرابعة عشرة النجف الأشرف.

## Zakiyya Abilova

### Khatib Tabrizi's work "Sharhu-Ikhtiyaratil-Mufaddal"

The greatest personality of the Azerbaijani people in the XI century, the creativity of Khatib Tabrizi is an inexhaustible treasure. This article deals with the book "Sharhu-Ikhtiyaratil-Mufaddal", an autographed copy of which is preserved in the Manuscripts Fund of the National Library of Tunisia. The work is a commentary on the anthology "al-Ikhtiyariyyat" (or "al-Mufaddaliyyat") by al-Mufaddal ad-Dabbi, an Arabic linguist belonging to the Kufa school who lived and created in the 8th century. This manuscript is not only a

monument of the 11th century, but also known as the beginning of Azerbaijani textual studies.

**Key words:** *Khatib Tabrizi, autography, manuscript, personality, creative work.*

**Закия Абилова**

**Труд Хатиба Табризи «Шарху – Ихтиячатил- Муфаддал»**

Творчество величайшей личности азербайджанского народа XI века Хатиба Тебризи является неиссякаемым сокровищем. В данной статье речь идет о рукописи произведения «Шарху-Ихтияратил-Муфаддаль», автограф которого хранится в Фонде Рукописей Национальной Библиотеки Туниса. Работа представляет собой комментарий к антологии «аль-Ихтиярийят» (или «аль-Муфаддалийят») аль-Муфаддала ад-Дабби, арабского лингвиста, принадлежащего Куфиской школе, который жил и творил в VIII веке. Эта рукопись является не только памятником XI века, но и оценивается как начало азербайджанской текстологии.

**Ключевые слова:** *Хатиб Тебризи, автограф, рукопись, личность, творчество.*

Filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent  
**Nəsib Göyüşov** tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.